

ZENCİ AFRIKA'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞININ — TEMEL ETKENLERİ —

Doç. Dr. Ünver GÜNAY

Bundan önceki makalemizde (1) Afrika'da zenciler arasında İslâm dininin, daha Hz. Peygamber'in yaşadığı devirden başlayıp günümüze kadar hangi safhalardan geçerek ve ne gibi yolları izleyerek yayıldığını ana hatları ile göstermeye çalışmıştık. Bu yazımızda ise, Siyah Kıt'a'nın İslâmiyeti kucaklamasında etkili olan etkenleri belirlemeye çalışacağız.

Bu etkenlerin başında kuşkusuz, İslâm dininin din ve inanç olarak öteki dinlere ve özellikle Afrika'nın zenci halklarının yerli inançları ile orada öteden beri yayılmak için pek çok faaliyetler gösteren Hıristiyanlığa olan üstünlüğü gelmektedir. En son ve mükemmel, fitrî ve gerçek din olan İslâmiyetin bir tek Allah'a kullukta toplanan Tevhid inancına dayanmakta olup, bunun da son derecede anlaşılması kolay, akla uygun ve sağlam oluşu ve meselâ Hıristiyanlıktaki Teslis inancında olduğu gibi bir takım anlaşılması güç ve karmaşık inançlara yer vermemesi, mütereddit ruhunun aydınlığa kavuşması için güçlü bir iman ışığının arayışı içinde olan Afrika insanının dini kucaklamasında önemli ve etkin bir rol oynamış ve oynamaktadır.

İkinci önemli etken davettir. Müslüman alimler, vaizler, hocalar ve şeyhler Afrika'nın en ücra köşelerine ve en ilkel kabilelerine kadar gitmişler, va'z ve nasihatta bulunarak halkı irşad

(1) Bak: Ü. Günay, Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları, Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı, A. Ü. İslâmî İlimler Fakültesi yayını, Erzurum, 1978, s. 147-158.

etmişler ve onları müslümanlığa davet etmişlerdir. Gerçekten de, İslâmiyet kuzey Afrika'da yerleştikten sonra, özellikle oradaki İslâm kültür ve medeniyetinin büyük merkezlerinde yetişen din alimleri, hocalar, vaizler ve şeyhler, va'z ve nasihatta bulunmak, irşad ve müslümanlığı neşr ve tabliğ amacıyla ticaret kervanlarına katılmışlar ve gittikleri yerlerde dinlerini yaymak için çaba harcamışlardır. Bu kişiler, derin dinî bilgileri ve üstün kültürlerinin yanı sıra, sahip oldukları ahlâkî faziletleri, dürüstlükleri ve davranışlarındaki asaletleriyle de etraflarının ilgisini üzerlerinde toplamışlar; pek tabiidir ki putperest zenciler onların bu üstünlüklerinin dinlerinden geldiğini düşünmüş ve onunla ilgilenmişler ve bir kere bu yüce ve üstün dinin esaslarını ve hakikatını öğrenince de kolaylıkla müslüman olmuşlardır. Özellikle kuzey Afrika'daki Kayrevan, Tunus, Telemsan ve Kahire medreseleri gibi ünlü İslâm kültür merkezleri bu tür din alimi, vaiz, hoca ve daîlerin yetiştikleri yerler olarak dikkati çekmektedirler. Öte yandan, İslâm dini Afrika'nın içlerine kadar yayıldıktan ve çeşitli zenci müslüman devlet ve imparatorlukları kurduktan sonra oralarda da medreseler ve dinî öğretim yapan başka kuruluşlar açılmıştır. Bu safhadan itibaren müslümanlığın zenci Afrika'daki en büyük propagandacılarının, kuzey Afrika'da yetişenlerden çok bizzat zenciler arasında yetişen bilginler, hocalar, vaizler ve şeyhler oldukları anlaşılmaktadır. Esasen, zenci halkların müslüman olmalarından itibaren, yeni dinlerini daha iyi öğrenmek amacıyla çok eski devirlerden beri İslâm kültürünün büyük merkezlerine devamlı öğrenci gönderdikleri bilinmektedir. Bu öğrenciler, öğrenimlerinin sonunda ülkelerine döndüklerinde yalnızca müslüman zencilere va'z ve nasihatta bulunmakla kalmamışlar, fakat aynı zamanda putperest zenciler arasında dinlerini yaymak için de gayret göstermişlerdir. Bunun en canlı örneğini yakın zamanlarda Seku Sangare'nin Fildişi Sahilindeki faaliyetleri teşkil etmektedir (2). Öte yandan, bazı durumlarda, nerede Hristiyanlığı yayma faaliyeti olmuşsa orada medreseler ve Kur'an mektepleri açıldığı veya hocalar ve vaizler göndererek karşı propagandaya girişildiği de görülmektedir. Meselâ kuzey Kamerun ve Çad'da bunun örneklerine rastlamak mümkündür (3). Bu bakımdan, zenci Afrika'da on asırdan fazla bir geçmişe sahip bulunan müslümanlığın orada tutunmasında davetin

(2) Froelich J. C., *Les Musulmans d'Afrique Noire*, Paris, 1962, s. 87.

(3) Aynı eser, s. 88.

önemi gerçekten de büyüktür (4). Bununla birlikte, orada, meselâ teşkilâtlanmış Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetlerine benzer, sistemli ve organize bir İslâmî din propagandasına hemen hiçbir devirde rastlanmadığını da belirtmek gerekir.

Buna karşılık, kuzey afrikalı veya bizzat zenci tüccarlar ve seyyahlar, siyah Afrika dünyasında müslümanlığın yayılmasında en büyük rollerden birini oynamışlardır. Daha İslâmiyetin kuzey Afrika'da yerleşmesinden itibaren, müslüman ticaret kervanları aralarında din bilgileri, vaizler ve şeyhler v.s. de bulunduğu halde güneye iniyor ve temsil ettikleri yüksek kültür ve özellikle ticaret ahlâkı bakımından dürüstlük ve olgunluklarıyla zenci şefler ve krallar nezdinde büyük bir nüfuz ve itibar kazanıyor, onlarla dost oluyor, toplantılarına katılıyor, dinî münakaşalara giriyor, onların ilgilerini çekiyor ve sonunda birtakım ticaret kolaylıkları elde ediyorlardı. Bu cümleden olarak, ticaret yolları üzerinde dinlenme yerleri, hanlar, kervansaraylar, anbarlar ve antrepolar kurma iznini elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bu konak yerleri camileri, mescidleri ve hattâ medreseleriyle küçük birer şehircilik idiler. Bunların ilk örneğini Gana'da müslüman kervancılarının zencilerin oturdukları yere yakın bir yerde taştan inşa ettikleri bir konak yeri teşkil etmekte olup, içerisinde 12 tane camiin bulunduğu rivayet edilmektedir (5). Daha sonra bu tüccarlar ve alimler zenci halk arasına ve özellikle kralların saraylarına nüfuz etmişler ve hattâ devlet idaresindeki yüksek mevkileri yavaş yavaş ele geçirmişler; bu arada, din, inanç ve kültür bakımından üstünlükleri, keskin zekâ ve maharetleriyle bilhassa kralların ve üst tabakadan kişilerin kalplerini kazanmışlar ve sonunda onları müslüman yapmışlardır. Bu bakımdan, Afrika'da zenci halklar arasında müslümanlığın yayılışında dikkati çeken önemli bir noktanın da, müslüman alimler ve tacirlerin dinlerini yaymada aşağıdan yukarıya değil de yukarıdan aşağıya doğru yani tepeden tabana doğru giden bir yol izlemelerinde toplandığını belirtmek gerekir. İslâmın Afrika'daki propagandacıları olarak vasıflandırılabilen olan tacirler, din alimleri, hocalar, vaizler ve şeyhler, çoğu zaman alt düzeyden kişiler arasına karışarak onların arasında dinlerini yay-

(4) Çelebi A., et-Tarih el-İslâmî vel-Hadarat el-İslâmiyye, Kahire, 1972, C. VI, s. 154.

(5) Froelich J. C., a.g.e., s. 80.

mak için gayret sarfedecekleri yerde, öncelikle yukarı tabakalardan kişilerle ilişki kurmuşlar ve böylece kralları, prensleri, yüksek devlet memurlarını ve halk arasında servet ve mevki bakımından zengin ve nüfuzlu kimseleri iltida ettirmişler, daha sonra önderlerinin ve büyüklerinin müslüman olduklarını gören halk ta zamanla onların dinini kucaklamıştır (6). Esasen, islâma giren kral, şef, prens v.b. üst tabakadan kişiler, yeni girdikleri dinlerine hizmet aşkı içerisinde, bu yeni dinlerini tebalarına da kabul ettirmek amacıyla faaliyete girişmişler ve bu amaçla camiler inşa ettirmişler, halkın islâmî ibadetler, bayramlar ve vecibelere saygılı olmalarını isteyerek bu konuda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır, ki bunun örneklerini daha önceki yazımızda, afrikalı zenciler arasında islâm dininin yayılışı tarihinin panoramasını çizirken görmüş bulunmaktayız (7).

Bir başka önemli etken, müslümanlarla yerli dinlere mensup kişiler arasında sık sık görülen evlenmeler ve doğumdur. Gerçekten de özellikle müslüman erkekler, zenci putperest kadınlarla evlendiklerinde eşlerinin ve doğan çocuklarının müslüman olmaları konusunda titizlikle durmuşlar ve bu durum afrikalı zenci halklar arasında müslümanlığın yayılmasında büyük bir rol oynamış bulunmaktadır (8).

Siyah Kıt'a'da islâm dinininin yayılmasında rolü olan bir başka etken de cihaddır. Ancak bunu dinî bir zorlama olarak anlamamak gerekir. Esasen «Dinde zorlama yoktur» şeklindeki Kur'anî prensibe uymada müslümanlar genellikle tüm islâm tarihi boyunca büyük bir hassasiyet gösterdikleri ve fethettikleri yerlerdeki gayri müslimleri islâma ihtida ile vergi ödemek arasında bir seçim yapmak üzere serbest bıraktıkları gibi, Afrika'da zenciler arasında müslümanlığın yayılışı tarihi boyunca da aynı prensibin büyük bir dinî tolerans ve anlayış içerisinde uygulandığı ve komşularıyla savaş edip onlara galip gelen müslüman hükümdar ve kumandanların, mağlupları müslüman olmak ya da vergi ödemek arasında serbest bırakınca bir kısım putperestlerin derhal bazılarının da zamanla bu dinin yüceliği ve gerçeğini anlayınca müslüman

(6) Aynı eser, s. 81-83.

(7) Bak. : Günay Ü., a.g.m.

(8) Levy R., The Social Structure of Islam, London, 1969, s 46.

oldukları anlaşılmaktadır. Hacı Ömer, Samori, Amadu v.b. müslüman kral ve kumandanların faaliyetlerinde bunun örneğini görmek mümkündür. (9).

Afrika'da zencilerin islâma girişleri ve girdikten sonraki dinî ve sosyal hayatlarında tarikatlar ve şeyhlerin rolü oldukça büyüktür. Gerçekten de, bir fikir edinmiş olmak bakımından meselâ Senegal'da idarî mercilerin rakamlarına göre 1957 yılında 1 milyon ticanî, 423 bin murid, 304 bin kadirî ve 23 bin de başka tarikatlara mensup insanın bulunduğu anlaşılmaktadır (10), ki bu durum, zenci Afrika müslümanlarının dinî hayatında tarikatların önemli yerinin bulunduğunu göstermek bakımından dikkati çekicidir.

Wolofların serigne, pöllerin tierno ve bazılarının da şeyh, seyyid veya murabit adını verdikleri tarikat şeyhleri ve onların halife, mukaddem, telâmiz, talibe, deraviş ve müridleri (11) ile birlikte oluşturdukları dinî grupların kaynağını, özellikle murabit kelimesinden de anlaşılacağı gibi kuzey Afrika'da aramak gerekir. XI. yüzyılda Abdullah b. Yasin'in Senegal bölgesine inip, ribat inşa edişi, kuzeyde fashılarla mücadeleleri ve başarıları, güneyde zencilerle mücadelesi ve Gana imparatorluğu üzerine mutlak galebesinin Senegal-Nijerya yöresinde islâmın kesin olarak yerleşmesi sonucunu doğurmasından sonra, kuzeyden güneye inen murabitlerin ve şeyhlerin arkası kesilmemiş, daha sonra giderek müslümanlığın zenciler arasında yayılıp kökleşmesine paralel olarak ta, bizzat onların arasından pek çok şeyhler çıkmış ve bunlar çevrelerinde islâm dininin yayılmasında büyük bir rol oynamışlardır. Özellikle batı Afrika'da Moritanya ülkesi, kuzeyden güneye inen şeyhlerin geçişlerinde mutlaka uğradıkları önemli bir uğrak bölgesi olarak dikkati çekmektedir. Bütün bu arap, berber veya zenci şeyhlerin herbiri bir tarikata mensuptular.

Tarikatlar ve şeyhlerin zenci müslümanlar arasında oldukça derin ve karakteristik rollere sahip olup, orada müslümanlığın yayılmasında en büyük paylardan birinin onlara düşmekte oluşunun

(9) Froelich J. C., a.g.e., s. 78-79; Monteil V., L'İslam Noire, Paris, 1963, s. 82-103.

(10) Vincent M., a.g.e., s. 127.

(11) Aynı eser, s. 122-123.

nedeni, çoğunlukla, zencilerin animizm ve mistisizme olan derin ve içten temayüllerine tarikatların batını cihetlerinin cevap vermelerinde görenler bulunmaktadır. Hattâ, islâm dininin zenciler arasında yayılışının tek ve gerçek sebebinin burada yattığını söyleyecek kadar ileri gidenlerin bulunduğu da görülmektedir (12). Bu aşırı iddiaların doğruluğu tartışma konusu olmakla birlikte, tarikatların ve şeyhlerin, oradaki dinî hayat ve özellikle islâm dininin yayılmasında oldukça önemli bir yerinin bulunduğu da kuşku yoktur.

Buna karşılık, Afrika'da tarikatların, millî ve ırkî bağları son derecede güçlü olan etnik grupların, islâm ümmeti idealine karşılık bir reaksiyonunun ifadesi oldukları ve onların tarikatlarda gruplaşmak suretiyle bu tepkiyi açığa vurdukları iddiası da kabule şayan görülmemektedir. Çünkü, Afrika'da yaygın olan tarikatların, münhasıran belli bir etnik gruba tekabül etmeleri söz konusu değildir. Tersine muhtelif ırklara mensup zencilerin çeşitli tarikatlara girdikleri görülmektedir. Meselâ, Senegal'daki muridler yalnızca woloflardan değil, fakat aynı zamanda sererler, tukulörler ve diolalardan oluşmaktadırlar (13). Aynı şekilde, zenci Afrika'da en yaygın iki tarikattan Ticanilik ve Kadirilik, hemen hemen her milletten ve etnik gruptan zenciler arasında taraftarlara sahiptirler. Nitekim, zenci zümreler arasında yaygın bulunan tarikatlar ve bunların nerelerde yayılmış olduklarına göz atmak bu durumu açıkça ortaya koymaktadır :

Bilindiği gibi, X. yüzyılda Irak'ta Kufe, Bağdat ve Basra'da ilk olarak ortaya çıkan tarikatlar, oradan öteki islâm ülkelerine olduğu gibi Afrika'ya da geçmişler ve önce kuzey Afrika'ya yerleşerek, oradan yavaş yavaş zenci dünyasına sızmışlardır. Tarikatların zenciler arasında asıl yayılışı XIV-XVII. yüzyıllar arasına rastlamaktadır. İlk yayılan tarikat Kadiriliktir. Özellikle batı Afrika'da çok sayıda taraftarları bulunmaktadır. Abdulkadir Geylânî'ye nisbet edilen ve ilk olarak XI. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkan Kadirilik, zenciler arasında batı Afrika'dan başka, şeyhler ve tüccarlar sayesinde Tombuktu'ya yerleşmiş ve oradan da Sudan'a geçmiş olup, bu gün özellikle doğu Sudan'da çok sayıda kadirî bulunmaktadır. Zenciler arasında Kadiriliğin belli başlı üç kolu bulunmakta olup,

(12) Monteil V., *ag.e.*, s. 137-138; Deschamps H., *Les Religions de L'Afrique Noire*, Paris, 1975, s 95-96.

(13) Rondot P., *L'Islam Et Les Musulmans d'Aujord'hui*, Paris, 1960, s. 49.

bunlar Bekkaiyye, Bu Kunta ve Fazılıyye'dir. Kadirlik esaslarına sıkı bir şekilde bağlı olan Bekkaiyye XV. yüzyılda Seyyid Ahmed el-Bekkaî tarafından kurulmuş olup, batı ve orta Afrika'da 1850 lere kadar üstünlüğünü korumuşsa da, daha sonra Ticanilik ile Kadiriliğin bir başka kolu olan Fazılıyye onun bu başarısına sed çekmişlerdir. Ancak, bir asır sonra Bekkaiyye'nin tekrar güçlendiği ve özellikle Gambi, Kazamans, Portekiz Ginesi, Liberya ve Altın Sahilinde yayıldığı görülmektedir. Bu tarikat, sonraları Nijer, Nijerya ve Kamerunda da taraftarlar bulmuştur. Kadiriliğin ikinci kolu olan Bu Kunta ise XIX. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış olup, yalnızca Senegal'de taraftara sahiptir. Şeyh Muhammed Fazıl (1780-1869) ın kurduğu Fazılıyye, özellikle Bekkaiyye'ye bir tepki olarak ortaya çıkmış, Muhammed Fazıl kendisinin şerif olduğunu öne sürmüş ve büyük bir müridler grubunu arkasında toplamıştır. Öte yandan, Kadirlik bir ara Senegal'de çöküntü belirtileri göstermeye başlayınca, tukulör ırkına mensup bir şeyh olan Amadu Bamba M'Backe yine Kadirilikten doğma bir dördüncü kol sayılabilecek olan Muridizm'i kurmuş ve tukulörlerden başka woloflar arasında da pek çok taraftar elde etmiştir. Kadirilikten kaynaklanan bir başka tarikat ta Layen tarikatıdır. Bu tarikat senkretist özelliklere sahiptir. Kurucusu Lima Hou Laye olan Layen tarikatı, XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Kadirilikle ilgili unsurların yanı sıra, zencilerin animist inançlarının izlerini de büyük ölçüde taşımaktadır. Yeşil Burun'dan başka yerde taraftarı olmayan Layenler, evliliğin dört kadınla sınırlandırılmadığını ileri sürmekte ve oruç ve haccı reddetmektedirler.

Rufaîlik pek yaygın olmamakla birlikte, önce Mısır'dan Nil vadisi boyunca ilerleyerek Somali'ye kadar uzanmış, daha sonra da Kenya, Rodezya, Zengibar ve Komor adalarında az çok taraftar elde etmiştir.

Afrikalı zenciler arasında en çok taraftara sahip olan tarikat Ticaniliktir. Bilindiği gibi, XVIII. yüzyılda Fas'ta ortaya çıkmış olup, kurucusu Seyyid Ahmed et-Ticanî olan bu tarikat, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren özellikle Hacı Ömer Tall'in etkisiyle batı Afrika'da yayılmış, daha sonra, bir yandan öteki zenci ülkelerine yayılmaya devam ederken öte yandan da pek çok kollara ayrılmıştır. Bu kollardan Hamalizm, Nioro'da 1905 yılında Seyyid Ahmed b. Amadu tarafından kurulmuş ve özellikle Su-

dan'da çok tutunmuştur. Şeyh Hamallah'ın liderliğinde modernist ve hattâ sapık bazı temayülleri de içine alan ve 11 taneli tesbih kullanmaları nedeniyle «11 taneli Ticaniler» de denilen hamalistler, namaz vakitlerini ve rekâtlarını kısaltmakta, kible yönünü Kâbe'den Niora'ya çevirmekte ve Kelime-i Şehadeti «Allah'tan başka ilâh yoktur ve bizim efendimiz Hamallah'tır» şekline çevirdiklerini öne sürmektedirler. Bununla birlikte, bu gün Hamalizm, Afrika'daki önemini oldukça kaybetmiş olup, gün geçtikçe taraftarlarının sayısı dikkati çekici bir surette azalmaktadır.

Ticanilikten yakın zamanlarda ayrılan bir kol da et-Terbiye'dir. Kurucusu Senegalli bir demirci olan şeyh İbrahim Nyass'tır. Tarikat senegal'den başka, Yukarı Volta, Nijer ve Nijerya'da taraftara sahiptir.

Hint menşeli olup, Mirza Gulam Ahmed'in kurduğu ve İslâmiyetle Hıristiyanlık arasında bir çeşit senkretizm iddiasında olan Ahmediyeye, öteki tarikatların aksine olarak, sahradan değil de sahilden ve avrupalıları takiben gelmiş olmasıyla dikkati çekmekte olup, fazla bir taraftara sahip değildir.

XVII. yüzyılda Hicaz'da Muhammed b. Abdülkerim es-Sammanî tarafından Halvetiliğin bir kolu olarak kurulmuş bulunan Sammaniyye, XIX. yüzyıl başlarında Sudan'a girmiş ve beyaz Nil'in her iki yakasında yayılmış olup, sudanlı ünlü mehdî Muhammed b. Ahmed b. Abdullah ta bu tarikata mensuptu. Sudan'ın günündeki en önemli dinî şahsiyetlerden biri olan Şerif Yusuf el Hindî, Sammanîliğin Hindiyeye kolunun kurucusudur.

XII. yüzyılda Hasan eş-Şazeli tarafından kurulmuş olup, Mağrib, Mısır, Orta Doğu ve Hicaz'da yayılmış bulunan Şazeliyye tarikatı, zenci Afrika ülkelerinden Gine, Zinder, Tombuktu, Sokoto, Kano, Nijer ve Somali'de taraftarlar elde etmiştir. Zenciler arasında Şazeliyye'nin üç kolu bulunmaktadır: Birincisi Muhammed b. Nasir ed-Dray'ın kurduğu Nasriyye kolu olup, XIII. yüzyılda Moritanya'da yayılmıştır. İkincisi, özellikle doğru ve orta Moritanya'da yaygın bulunan ve Şazelilikle Kadîrîliğin bir karışımından ibaret olan Gudfiyye kolu olup, XIII. yüzyılda doğu Moritanya'da Şeyh Muhammed Laghdof tarafından kurulmuştur. Üçüncüsü ise, İdrisiyye veya Ahmediyeye koludur ki bu kol da yine XVIII. yüzyılda, faslı bir şeyh olan Ahmed b. İdris el-Fasî tarafından kurulmuştur.

Tarikat O'nun oğulları tarafından Sudan'a yayılmış, daha sonra Habeşistan ve Somali'ye geçmiştir. İdrisiyye'nin de ayrıca Raşidiyye, Salihîyye, Emirgâniyye ve Senusiyye gibi kolları bulunmaktadır. Bunlardan Raşidiyye, doğu Sudan, Somali ve Eritre'de yaygındır. Salihîyye ise yalnızca Somali'de taraftara sahiptir. Kurucusu Cezayirli Seyyid Muhammed b. Ali es-Senusi olan Senusiyye, kuzey Nijer, Nijerya, Çad, Libya ve Nil vadisinde yaygındır. Emirgâniyye'nin kurucusu Ahmed b. İdris el-Fasî'nin talebesi olan Muhammed Osman el-Emirgâni'dir. Tarikat, XIX. yüzyılda batı, doğu ve kuzey Sudan, batı Habeşistan ve Eritre'ye yayılmıştır. Sudan'daki tarikatlar içinde en yaygın olanı budur (14).

XIV-XVII. yüzyıllar arasında zenciler arasında kökleşen tarikatlar, özellikle XVIII. yüzyıldan sonra dinî hayattaki rollerini artırmışlar ve İslâmiyetin geniş halk kitlelerine mal olmasında en büyük etkenlerden biri olmuşlardır. Kitleler, tarikatlara girmeleri sayesinde sosyal bir kadroya, pek çok toplumsal kolaylıklara, kendisine bağlandıkları bir lidere, bir vecd tekniğine, himayeye sahip olmuşlar ve böylece hem ruhen yücelmek ve hem de güvenlik içinde huzura erişmek imkânını elde etmişlerdir. Böylece, afrikalı zenciler arasında pek çok rollere sahip oldukları ve çeşitli görüşümler altında bu rolleri oynamaya devam ettikleri anlaşılan tarikatların, yukarıda da görüldüğü gibi, son derecede küçük ve tali branşlara bölünerek büyük din ve tarikat gruplarından ayrılmaları, bazılarının tarih sahnesinden silinmeleri ve sonra yeniden ve belki de değişik adlar altında ortaya çıkmaları, ve çoğunlukla şeyhlerin din anlayışında tarifini bulan bir müslümanlığı özellikle belli bir eğitim düzeyinden yoksun halk tabakalarına götürmeleri, zenci müslüman Afrika dünyasının dinî yaşayışına mahsus karakteristik bir dinî-sosyolojik olay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Afrika'da zenciler arasında islâm dininin yayılmasında etkili olan faktörlerden söz ederken bir başka önemli bir etken üzerinde de durmak gerekir, ki bu da, Avrupa sömürgeciliği ve bu-

(14) Bak : Deschamps H., a.g.e., s. 96-97; Froelich J. C., a.g.e., s. 183-263; Cuop J. M., *Les Musulmans En Afrique*, Paris, 1975; Moreau R. L.; *Les Marabouts de Dori*, ASR, 1964, S. 17, s. 113-134; Monteil V., *Une Confrérie Musulmane : Les Mourides du Senegal*, ASR, 1964, S. 14, s. 77-102.

na paralel olarak sistemli ve düzenli bir biçimde yürütülen hıristiyan misyonerliği faaliyetlerinin zenciler arasında müslümanlığın yayılmasında oynadığı roldür.

Bilindiği gibi, gerçekte Hıristiyanlığın Afrikadaki varlığı çok eski tarihlere uzanmaktadır. Bununla birlikte, orada asıl hıristiyanlaştırma hareketi, XVIII. yüzyılda avrupalıların sömürgecilik hareketleriyle hızlanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılda, misyonerlerin Afrika'daki faaliyetleri, ora devletlerinin Batılılar tarafından teker teker sömürge haline getirilmeleri sonucu giderek artmış olup, XX. yüzyılın başlarından bu yana yoğun bir biçimde sürmektedir.

Afrika'da Hıristiyanlık, özellikle güneyde tutunmuş olup, bunda en büyük pay, hıristiyanların zenci ülkelerine galiplere mahsus üstünlük ve efendi pozisyonunda gitmelerine düşmektedir. Afrikalı halkların özgürlük ve bağımsızlıklarını kaybetmenin telaşı içine sürüklendikleri bir ortamda, muhtelif hıristiyan mezhep ve tarikatları da kendilerine zenciler arasında taraftarlar bulabilmek, çeşitli yollarla dinlerini yayabilmek için adetâ birbirleriyle yarış girmişlerdi. Hattâ bu yarış çoğu zaman rekâbetin çok ötesindeki bir düşmanlığa da zaman zaman bürünmüş ve çeşitli hıristiyan gurupların bu yüzden birbirlerini ağır bir dille suçladıkları ve hattâ tekfir ettikleri bile görülmüştür (15). Bütün bunlara rağmen, Afrika'da zenciler arasında hıristiyan misyonerlerinin çabalarının büyüklüğüne karşılık başarılarının oldukça sathî ve düşük oluşu dikkati çekmektedir. Nitekim, bu gün Afrika'da İslâm dininin en çok taraftara sahip olan ve ora nüfusunun yaklaşık % 70'inin mensup bulunduğu din oluşu da bunu açıkça göstermektedir (16). Aynı şekilde, özellikle hıristiyan misyonerlerinin faaliyet gösterdikleri pek çok bölge halkının sonunda din olarak kendilerine müslümanlığı seçmeleri de, orada İslâm dininin Hıristiyanlığa oranla çok daha fazla tutunduğu ve yayıldığı açıkça göstermektedir. Gerçektende, özellikle misyonerlerin dinlerini yaymak için faaliyet gösterdikleri bölgelerde zenci halkların sonunda kendilerine din olarak müslümanlığı seçmelerinin örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. Meselâ, Kazamans'ta bir köyün hıristiyan sakinlerinin kısa bir müddet sonra müslüman olmaları, Dyofror

(15) Mueller J. C., *Old Wine in new Wineskins*, ASR, 1974, S. 38, s. 56.

(16) Çelebi A., a.g.e., C. VI, s. 153.

köyünün 1952 yılında 35 katolik ve 3.000 kadar putperest sakini bulunmasına karşılık 1963 te bu köyde oturanların tamamının İslâmiyete ihtida etmiş olması, kuzey Dahomey'de Bariba kabilesine 1948 yılında bir hıristiyan misyonerinin giderek kabile halkını hıristiyanlaştırmasına karşılık 1952 de aynı kabileye bir müslüman şeyhin uğramasından sonra kabile halkının tamamının müslüman oluşu, Mali'de 1936-1950 yılları arasında yani yaklaşık 15 yıl içinde müslümanların sayısının iki katına çıkıvermesi, 30-40 yıl öncesine kadar müslüman yolcunun oturduğu taburenin bile yakıldığı Senegal köylerinin bu gün baştanbaşa İslâmiyet dairesine girmiş olmaları, bunun canlı bir kaç örneği olmaktadır (17).

Avrupalıların zencilerin ülkelerini ele geçirip sömürgeleştirmeleri ve üstelik kendi dinleri olan Hıristiyanlığı onlara kabul ettirmek için yoğun bir faaliyete girişmiş olmalarının, zenci müslümanları da kendi dinlerini savunmak ve hattâ yaymak gayretine ittiğine kuşku yoktur. Öte yandan, avrupalıların büyüklük kompleksi içerisinde kendilerini zencilerden üstün ve onları hakir görmeleri, üstün bir medeniyetin temsilcileri edasıyla yerlilerle alay etmeleri, zencilerde derin bir aşağılık duygusu yaratmış; buna karşılık, İslâmiyetin evrensel karakteri, zencilerin müslümanlık kadrosu içerisinde hor görülmüş şahsiyetlerine bir dayanarak, liyakat ,saygı ve eşitlik bulmalarına vesile olmuştur, ki bu durum, zenciler arasında müslümanlığın, Avrupa sömürgeciliği ve hıristiyanlaştırma hareketlerinden bu yana, o zamana kadar görülmedik bir hızla yayılmasına imkân vermiştir. Öyleki, İslâmiyetin, son bir asır yani Avrupa sömürgeciliği ve yoğun misyonerlik faaliyetlerinden bu yana zenci Afrika dünyasında kaydettiği, ilerleme, onun zencilerle ilk temasından bu yana geçen on asırlık dönemde kaydettiğinden çok daha fazla olmuştur. Sömürgecilik şokunun, Afrika'nın geleneksel ve cemaatçı kabilelerinde uyandırdığı etkiler, eski dinî, siyasî, ailevî ve sosyal sistemler ve değerlerin yıkılmasına neden olmuş, bu arada ortaya çıkan manevî-dinî boşluğun doldurulması ise, akıl almaz birtakım inançların yer aldığı ve kişileri manevî ve dinî bakımlardan tatminden aciz Hıristiyanlık yerine, Tevhid'i kendine bayrak edinmiş, insan ve toplum tabiatlarına uygun, yüce ve gerçek İslâm dinine nasip olmuştur.

(17) Monteil V., a.g.e., s. 10-11, 49.

Öte yandan, Avrupalıların zenci ülkelerinde giriştikleri sömürgeleştirme ve Hıristiyanlaştırma çabalarının yanı sıra, yol, okul, modern ulaştırma ve haberleşme araçları, kentleşme gibi modern teknoloji ve medeniyetin gereklerini de beraberlerinde zencilere götürmüş olmalarının, Afrika'da İslâmiyetin en ücra köşelere ve en ilkel kabilelere kadar ulaşmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten de XVIII. yüzyıl sonlarına kadar, özellikle üst tabakalarda taraftarlar bulmuş olan İslâm dîni, XIX. yüzyılda, Avrupa sömürgeciliği ve Hıristiyan misyonerliğine paralel olarak, alt-üst olan siyasî, sosyal ve dînî ortam içerisinde, büyük bir hızla alt tabakalara yayılmış ve kitleler kısa zamanda ve büyük oranlarda hîdayet dinini kucaklamışlardır. Tarikat şeyhleri, vaizler, din bilginleri, Kur'an hocaları ve tüccarlar, modern kitle ulaşım ve haberleşme araçlarının aracılığıyla halka daha çok yaklaşmak ve onlara müslümanlığı daha yakından ve iyi bir biçimde tanıtmak imkânını elde etmişlerdir. Üstelik, sömürge idarelerinin yerli halka nüfuz etmek ve siyasî iktidarlarını onlara kadar indirmek gayretlerinde, putperest zenci şeflerden ziyade müslüman liderleri aracı olarak kullanmayı tercih etmeleri, davranışları, konuşmaları, inançları, ibadetleri ve ahlâklarıyla avrupalılardan çok daha farklı olan müslümanların yerli halk arasında nüfuz kazanmaları ve yerli dinlere mensup kişilerin İslâmiyete yaklaşmalarında rolü olan bir başka etken olmuştur. Aynı şekilde, Avrupa sömürgeciliği ve Hıristiyan misyonerliğine paralel olarak, İslâm dininin aşağı düzeyden zenci halklar arasında hızla yayılmasında, yeni kurulan büyük ve modern kentlerde, kabileleri, köyleri, aileleri ve akrabalarından uzak bulunan zencilerin, kendilerini koskoca kentin ve yabancı bir kültür ve medeniyetin ortasında ister istemez yabancı ve şaşkın hissetmelerine karşılık, kolonialistten hakaret görürken, sıkı dînî bağlarla birbirlerine kenetlenmiş, dînî ve ahlâkî bakımlardan üstün, insanî tarafları son derecede güçlü müslüman cemaatlar ve özellikle tarikat guruplarının kucağında sığınak bulmuş olmalarının da önemli bir rolünün bulunduğu anlaşılmaktadır (18). Zenci dünyasında son birkaç yüzyılda müslümanlığın büyük bir yayılış hızı kaydetmesinde, sıkı temas, müslümanların örnek davranışları ve insanî taraflarının üstünlüğünün, dinlerinin yüceliğiyle

(18) Froelich J. C., a.g.e., s. 83-97.

birleştigi her yerde kesin bir rol oynadığını önemle belirtmek gerekir.

Görüldüğü gibi, afrikalı zenciler arasında İslâm dininin yayılmasının pek çok dini, tarihi ve sosyal nedenleri bulunmakta olup, bu dinin zenci dünyasında gün geçtikçe yeni taraftarlar bulması bu etkenlerin karmaşık etkileşiminin bir sonucu olmaktadır. Buna karşılık, hızla yayılmanın sebebini bir tek etkene bağlamak eksik ve hatalıdır. Bununla birlikte, özellikle hristiyan misyonerlerinin yoğun çabalarına rağmen İslâm dininin zenciler arasında sür'atle yayılmasını tek sebeple açıklamak eğiliminde olanlar ve meselâ bu dinin çok evliliğe (poligami) cevaz vermesine bağlayanlar da eksik değildir (19). Oysa ki, bir kere hristiyanlıkta poligami yasağına rastlanmadığı gibi, Afrika'da yerli dinlere mensup zenciler ve müslümanların yanı sıra hristiyan zencilerin de dörtte birinin poligam oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan, pek çok durumlarda müslüman zencilerin monogamiyi tercih etmeleri ve meselâ kuzey Nijerya'da 1954 yılında Jean Rouch tarafından yapılan bir anketten, 1000 müslüman aileden 903'ünün tek kadınla evli olduklarının anlaşılmasına karşılık, gerek yerli inançlara mensup zenci aileler ve gerekse hristiyan zenci ailelerde çok evli olanların sayısının çok daha fazla oluşu (20), poligaminin İslâmiyetin Afrika'da zenciler arasında yayılışını açıklamaya yeterli olmadığı gibi, tek sebepli açıklamaların yetersizliğini de açıkça göstermektedir. Esasen, sosyal olayların oluşumunda tek etkenin değil, fakat birden çok etkenin değişken olarak rol oynadıkları göz önüne alınırsa, dinin toplumsal içinde yayılması süreci gibi bir dinî-toplumsal olgunun da aynı oluşumun dışında kalması düşünülemez.

(19) Monteil V., a.g.e., s. 166.

(20) (Aynı eser, S. 16-167) Monteil V., a.g.e., S. 166-167.

ZENCİ AFRIKA'DA İSLÂMIYETİN YAYILIŞININ — TEMEL ETKENLERİ —

(Ö Z E T)

Doç. Dr. Ünver Günay

Afrika'da zenciler arasında İslâm dininin yayılması, Hz. Peygamber devrinden başlayarak günümüze kadar süregelen ve halen de devam etmekte olan uzun ve karmaşık bir süreçtir. Bu uzun ve karmaşık sürecin oluşumunda ise, dinî, tarihî ve sosyal pek çok etkenlerin önemli birer rolü bulunmaktadır. Bu etkenlerin başında, İslâm dininin öteki dinlere olan üstünlüğü gelmektedir. İkinci önemli bir etken davettir.

Aynı şekilde, tüccarlar, şeyhler ve tarikatlar, evlenmeler, doğum, cihad, sıkı temas ve nihayet Avrupa Sömürgeciliği ve Hıristiyan Misyonerliğinin yarattığı dinî ve sosyal kaos, manevi boşluk ve arayış ortamı karşısında, zencilerin gerçeği İslâm dininde görmeleri ve müslüman cemaatlar içerisinde kendilerini güven içinde bulmaları gibi başka pek çok etkenler ve ajanların da, önemli birer rolü bulunmakta olup; bu gün nüfusunun üçte ikisi müslüman olan zenci dünyasında, İslâmiyetin gün geçtikçe yeni taraftarlar kazanması, bütün bu etkenlerin karşılıklı ve karmaşık etkileşiminin sonucu ortaya çıkan, enteresan bir dinî-sosyolojik olgudur.